

Джаман М.О.

ЗАЛЕЖНІСТЬ ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНО-СУСПІЛЬНОЇ СИСТЕМИ ВІД ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ

В статті розглянута суть економічного простору та його роль у розвитку територіально-соціально-економічної системи і формуванні територіально-суспільної системи. Проаналізовано співвідношення категорій «територія» і «простір», звернуто увагу на «якість території», як на спроможність задовольнити різноманітні суспільні потреби: економічні, екологічні і соціальні.

Розглянуто взаємозв'язок основних складових територіальної організації суспільства: ландшафт, населення та господарство. Запропонована концептуальна модель територіально-суспільної системи, аргументована важлива роль управління у формуванні єдиної територіальної організації суспільства. Останнє досить актуально в сучасних умовах децентралізації влади і утворення її низової ланки - об'єднаних територіальних громад.

Ключові слова: економічний простір, територія, географічне положення, функція місця, децентралізація, територіальна організація суспільства, територіально-суспільна система, об'єднана територіальна громада.

Постановка проблеми. Формування територіальної організації суспільства в умовах глобалізаційних та інтеграційних процесів викликає необхідність пошуку й обґрунтування нових підходів у державній регіональній соціально-економічній політиці (РСЕП). Державна влада на даний час потребує підвищення ролі регіональних і місцевих органів управління у формуванні територіально-суспільних систем (ТСС), які організовує на основі існуючого економічного простору. Тому необхідно побудувати активний механізм управління відтворювальними процесами, що протікають в їх первинних елементах – об'єднаних територіальних громадах (ОТГ).

Аналіз останніх досліджень. Перш ніж розглядати питання формування територіально-суспільної системи, потрібно в'яснити про економічний простір (ЕП). Поняття «економічний простір» першим ввів у науковий оборот і вживання німецький економіст Йоганн-Генріх Тюнен під час дослідження економіки сільського господарства і теорії ренти [8]. Американський економіст Уолтер Ізард у середині 50-х років ХХ ст. узагальнив всі часткові теорії розміщення і в його наукових працях теорія економічного простору одержує новий, об'ємний вимір [3]. Але особливий внесок у теорію економічного простору, на наш пог-

Джаман М.О., 2020.



This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

Article Info: Received: March 18, 2020;

Final revision: April 1, 2020; Accepted: April 7, 2020.

ляд, зробив французький економіст (іспанець за походженням) Франсуа Перру. На його думку економічний простір – це силове поле, породжуване фірмами і їхніми виробничими взаємовідносинами. Внаслідок чого відбувається поляризація простору навколо провідної галузі, як «полюсу росту». Таку галузь він називає «пропульсивною» [7]. Далі цю ідею розвинув його учень Жан Будвіль, який дав визначення регіонального полюсу росту і визначив види ЕП.

Також вагомий вклад у розвиток теорії ЕП зробив, у наш час, Майкл Портер [6], який обґрунтував необхідність присутності в регіоні кількох «підтримуючих» невеликих фірм, як ключову детермінанту конкурентоспроможної промисловості і прийшов до висновку про корисність існування територіальних промислових кластерів.

Серед радянських вчених великий вклад у розвиток даної проблеми зробили М. М. Баранський, М. М. Колосовський, Ю. Г. Саушкін, А. Т. Хрущов. В Україні естафету підхопили в основному М. М. Паламарчук, М. І. Долішній, Ф. М. Заставний та С. І. Іщук, які займалися дослідженням проблем розвитку та розміщення продуктивних сил і територіально – виробничих комплексів. Питаннями розміщення продуктивних сил і системою розселення населення в наш час займаються О. І. Шаблій і В. О. Джаман та ін. До когорти сучасних вітчизняних дослідників територіальних аспектів економічного розвитку можна віднести З. С. Варналія, В. М. Василенко, М. П. Войнаренко, І. К. Бистрякова, Б. М. Данилишина, С. П. Сонько, М. І. Фащевського, Л. Г. Чернюк, М. Г. Чумаченко та ін. Як наслідок, сьогодні склалося кілька напрямів розвитку теоретичних і методологічних аспектів теорії економічного простору, але цілісної теорії до цього часу ще конкретно не визначено. Відсутні єдині підходи щодо структури ЕП, її системного зв'язку з процесами відновлення і динамічного розвитку продуктивних сил і територіальної організації суспільства.

Постановка завдання. Оскільки постійно змінюються масштаби природокористування, інтенсифікація господарської діяльності і кількість населення, то все більш актуальними стають питання використання території та її раціональної організації в сучасних умовах децентралізації влади. Тому ми ставимо за мету розглянути у даній статті суть економічного простору (ЕП) і територіальної організації суспільства (ТОС) як єдиного цілого; обґрунтувати роль і значення процесу управління в контексті теоретико-методологічних проблем у формуванні єдиної територіально-суспільної системи (ТСС), а також вплив територіальної організації суспільства на ситуацію в регіоні загалом.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи різні відстані між населеними пунктами і, зокрема, господарськими об'єктами, територіальний фактор впливає на транспортні тарифи, ступінь доступності, а також сприяє (чи навпаки стримує) міжрегіональним зв'язкам і центр-периферійним відношенням. Він

відіграє суттєву роль у визначенні територіального поділу праці та у визначенні податкових платежів державних і регіональних нормативів. При цьому часто спостерігається змішування категорій «територія» і «простір», що ми вважаємо неприпустимим ні з методологічної, ні з практичної точок зору.

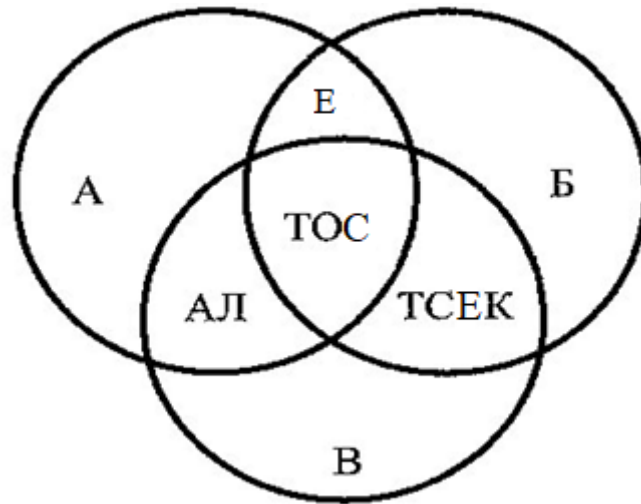
Звичайно, поняття «територія» асоціюється з поверхністю земної суші, яка є просторовою і операційною базою для розміщення виробництва і, загалом, життєдіяльності суспільства. Проте вона має свою споживчу вартість і ряд ознак природного ресурсу. Її природні властивості визначаються відношенням до того чи іншого природно-територіального комплексу, а залучення її до виробництва зразу набуває чинності в рамках певного територіально-виробничого комплексу (ТВК). Особливою властивістю території ми вважаємо її географічне положення по відношенню до суміжних територій, яке варто розглядати з двох сторін. Перша – ґрунтується на безпосередній суті географічного положення, як відношенні об'єкту до розміщення об'єктів поза її межами. У такому разі питання актуальне не тільки через те, де знаходиться дана територія, але й які об'єкти впливають на неї ззовні. Стосовно економічних проблем, то на це ще у свій час актуально зауважив М. М. Баранський: «Экономико-географическое положение – это отношение какого-либо места, района или города к вне лежащим данностям, имеющим то, или иное экономическое значение и все равно, будут ли эти данности природного порядка или они созданы обществом в процессе истории» [2, с.129]. У даному випадку основна проблема саме у пошуку зовнішніх факторів розвитку для даної території і оцінки того як вони впливають, або можуть впливати при певних обставинах на неї. Інша сторона пов'язана з пошуком внутрішніх факторів привабливості території. Адже територія з розвинутим економічним, демографічним (праце-ресурсним), природо-ресурсним та інфраструктурним потенціалами створює вільне «силове поле» і сферу впливу, яка впливає на довкілля. Тобто, використання території чітко пов'язане з такою її особливістю як «функція місця» [5, с.118]. Про це також відмічав у свій час і Ф. Перру [7] відносно провідної галузі як «полюсу росту». Ця думка є досить актуальною нині при створенні низової ланки територіально-суспільної системи – об'єднаних територіальних громад (ОТГ).

Зауважимо, що категорія «функція місця» за змістом більш об'ємна ніж географічне положення. Тут ми згодні з думкою вчених, які заявляють, що в даний час територія, як просторовий тип ресурсу стає більш важливим, ніж натурально-речові ресурси. Адже «...последние могут иметь заменители – естественные или искусственные, а территория – ресурс неисчерпаемый и невозобновляемый, ее ничем заменить нельзя» [4, с. 44]. Виключення складають лише надра Землі, вільної атмосфери та Світового океану.

Щодо «якості території», то її можна визначити як спроможність задовольнити суспільні потреби: економічні, екологічні і соціальні. Різноманіття потреб відповідає різноманіттю природних властивостей території, а це, відповідно, дає можливість вибрати для кожної конкретної її ділянки найбільш функціональне призначення. Критерієм якості території вважається міра її відповідності заданому функціональному призначенню. У зв'язку з цим, виникає необхідність постійного моніторингу, визначення і обґрунтування конкретних заходів з метою раціоналізації системи економічних територіальних одиниць (у нашому розумінні територіальна соціально-економічна система), опираючись на відповідний методологічний інструментарій. Фактично йдеться про інвентаризацію територіальних ресурсів, але оскільки їх сукупність близька до поняття «земельний фонд», під яким ми розуміємо склад і структуру всіх земель країни, регіону чи адміністративно-територіальної одиниці, то вся діяльність у межах ЕП повинна об'єднувати природу і суспільство у цілісну збалансовану територіально-суспільну систему. Однак потрібно розуміти, що на всіх історичних етапах розвитку людського суспільства його життєва діяльність була тісно пов'язана і протікала на конкретній території, сприяла її певним структурним і функціональним перемінам. Вона ставала не тільки місцем життєдіяльності суспільства, але й природно-історичним та соціально-економічним утворенням. Це означає, що даним процесом необхідно постійно управляти на різних ієрархічних рівнях (державному, регіональному, локальному чи місцевому). Ми переконані, що успішне вирішення проблем можливе лише завдяки науково обумовленій територіальній організації суспільства (ТОС), яка «...есть сочетание функционирующих территориальных структур (расселения населения, производства, природопользования), объединяемых структурой управления в целях осуществления воспроизводства жизни общества» [1, с.33]. Отже, управління є головним фактором, який визначає суть категорії організації. Там, де немає управління, включаючи обов'язкове управління екологічним станом довкілля, там немає і організації життєвозабезпечуючого процесу. Ми повністю погоджуємося з ученими, які з цього приводу заявляють, що під час планування оптимальної територіальної організації суспільства необхідно комплексно враховувати три складові: 1) природно-ресурсний потенціал ландшафтів; 2) етнодемографічний потенціал території; 3) господарсько-виробничий потенціал [9]. Схематично це показано на рисунку 1.

У даному випадку доцільно зауважити, що закономірністю ТОС є територіальна диференціація і площинна дискретність життєдіяльності людей. Життя людського суспільства у просторі і часі характеризується територіальною прив'язаністю і уособленням, яке проявляється в процесах формування країн, регіонів, провінцій, областей, округів, районів, поселень, антропогенних ланд-

шафтів і т. п. Особливо гостро ТОС проявила себе на ранніх стадіях розвитку цивілізації, а досягла свого піку у період індустріалізації суспільства. Сформувалися глобальні, міждержавні і внутрідержавні потоки переміщення (міграції) людей, що призвели до наростання контрастів у розміщенні продуктивних сил. Про цей факт вказує В. М. Яцухно, що на даний час більше 70% населення проживає на території поселень, які займають тільки 7% суші планети [10, с.8].



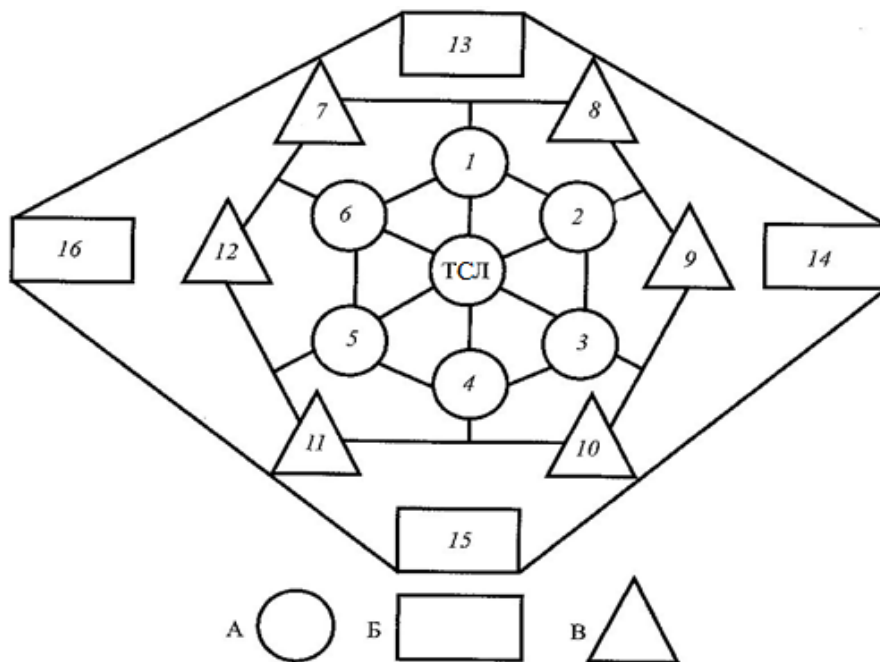
А – ландшафт; Б – населення; В – господарство; АЛ – антропогенний ландшафт; Е – етнос; ТСЕК – територіальний соціально-економічний комплекс; ТОС – територіальна організація суспільства.

Рис. 1. Основні складові процесів територіальної організації суспільства [9].

Безумовно, територіальна концентрація об'єктів сприяє економії земельних площ, транспортних накладних на перевезення товарів і пасажирів, ефективному використанню єдиного інфраструктурного комплексу тощо, а концентрація населення підвищує ступінь доступності місць праці, освіти, побутового обслуговування і розширює можливості міжособового спілкування. Така тенденція сприяє формуванню соціально-економічних регіонів, вузлів, центрів, ядер, агломерацій тощо. Однак, треба завжди пам'ятати, що надмірна концентрація промислового, сільськогосподарського чи інших видів виробництва досить часто призводить до деградації і виснаження природного середовища, до руйнації екологічної рівноваги не тільки локальних територій, але й цілих регіонів. Все це обумовлено недостатньо грамотним і непрофесійним управлінням територіальної концентрації життєдіяльності людей. Тобто, процес територіальної організації суспільства повинен відбуватися не стихійно, а науково аргументуватися і продумано контролюватися, передбачаючи можливі наслідки. Ми вважаємо, що процедура управління повинна здійснюватися за наступними принципами: 1) рівноправно розвивати соціальну, економічну і екологічну сфери у всіх ТСС з метою підвищення якості життя людини; 2) формувати у кожній ТСС сприятливе середовище для проживання, пропонуючи свободу способу життя, яке не суперечить суспільним законам; 3) науково обґрунтовувати роз-

міщення матеріальних і нематеріальних об'єктів з позиції раціонального і ефективного виробництва та збереження довкілля; 4) бережливо і раціонально використовувати природні і інтелектуальні ресурси, їх охороняти і відтворювати; 5) зберігати природне, історико-культурне і духовне надбання, національні традиції і спосіб життя місцевого населення. Притримуючись таких принципів, можна більш ефективно удосконалювати процеси територіальної організації суспільства (ТОС).

Виходячи із вищесказаного зрозуміло, що прерогативою і основним компонентом ТОС виступає ТСС, яка є просторово локалізованою частиною людського суспільства в якій поєднуються компоненти сфери життєдіяльності. Відмінною особливістю ТСС є її чітко виокремлена просторово-часова цілісність, яка обумовлена поєднанням всіх складових, що тісно взаємодіють з навколишнім середовищем. До її складу входять всі матеріальні, соціальні та духовні складові сфери діяльності населення, яке проживає на конкретній території. Внутрішній зміст являє собою поєднання різноманітних структурно-функціональних підсистем. Тому ми погоджуємося з концептуальною моделлю територіально-структурної системи (ТСС) М. Д. Шаригіна і В. О. Столбова [9], (рис. 2) і пропонуємо використовувати її як матрицю під час створення об'єднаних територіальних громад.



А – сфера життя людей; Б – управлінська підсистема; В – інфраструктурна підсистема; ТСЛ – територіальна спільнота людей; 1 – соціальна, 2 – економічна, 3 – духовна, 4 – політична, 5 - рекреаційна, 6 – екологічна, 7 – соціально-інфраструктурна, 8 – виробничо-інфраструктурна, 9 – професійно-інфраструктурна, 10 – політико-інфраструктурна, 11 – ринково-інфраструктурна, 12 – еколого-інфраструктурна, 13 – законодавча влада, 14 – виконавча влада, 15 – судова влада, 16 – засоби масової інформації

Рис. 2. Концептуальна модель територіально-суспільної системи (ТСС) [9].

Висновки. Ми вважаємо, що територіальна організація суспільства повинна бути направлена на те, щоб будь-яка локалізація життєдіяльності людей не тільки сприяла росту її економічної ефективності і соціального достатку (благополуччя), але й зберігала природне навколишнє середовище. Забезпечуючи динамічну рівновагу суспільства і природи на всіх територіальних рівнях, суспільство зобов'язане турбуватися про комфорт не тільки свого життя, але й майбутнього покоління. ТОС є найбільш дійовим механізмом досягнення даної мети, адже всі її фактори по своїх функціональних ознаках носять комплексний характер. Першу їх групу складають територіальні передумови життєдіяльності людей, а саме: 1) природно-ресурсні фактори, 2) економічні, 3) соціальні, 4) екологічні. У другій групі сконцентровані фактори, що демонструють інтереси і потреби людей в матеріальних і духовних благах, у комфортному середовищі життєдіяльності. Особливі вимоги висувають господарські об'єкти, які характеризуються такими техніко-економічними параметрами як: матеріало-, земле-, енерго-, тепло-, праце-, водоемними тощо.

Як економічний простір (ЕП), територія є динамічною категорією, яка демонструє закономірності розвитку господарства і певну непередбачуваність цього розвитку. У зв'язку з цим необхідно постійно моніторити, визначати і обґрунтовувати конкретні заходи з метою раціоналізації системи економічних територіальних одиниць (в нашому розумінні ОТГ), опираючись на відповідний методологічний інструментарій. А управління визначить суть категорії організації. Тобто там, де немає управління, обов'язково включаючи управління екологічним станом навколишнього середовища, там немає організації життєвозабезпечуючого процесу.

Територіально-виробничі комплекси (ТВК) і регіональні соціально-економічні системи функціонують в єдиному економічному просторі, необхідними ознаками якого є: 1) наявність відповідного чинного законодавства; 2) єдність території і функціонування загальних інфраструктурних систем; 3) розвиток ринку товарів, послуг, праці і капіталу.

Територіальна організація суспільства (ТОС) повинна бути направлена на те, щоб будь-яка локалізація життєдіяльності людей не тільки сприяла росту її економічної ефективності і соціального достатку (благополуччя), але й зберігала природне навколишнє середовище. Забезпечуючи динамічну рівновагу суспільства і природи на всіх територіальних рівнях, суспільство зобов'язане турбуватися про комфорт не тільки свого життя, але й майбутнього покоління. Адже локалізація, яка виступає у вигляді первинного елемента ТЕС і ТОС є об'єднана територіальна громада (ОТГ), яка постійно має сприяти не тільки росту економічної ефективності і соціального благополуччя, але й збереженню єдності економічного простору і екологічно чистого довкілля.

Література

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. М., 1983. 250 с.
2. Баранский Н. Н. Становление советской экономической географии / Избр. тр. М., 1980. 287 с.
3. Изард У. Методы регионального анализа: введение в науку о регионах. М.: Прогресс, 1966. 660 с.
4. Котляков В. М., Агранат В. М. Российский Север в новых условиях. *Изв. РАН. Сер. геогр.* 1994. № 5. С. 37--45.
5. Минц А. А., Преображенский В. С. Функция места и ее значение. *Изв. АН СССР. Сер. геогр.* 1970. № 6. С. 118--131.
6. Портер М. Конкуренция. М.: Изд. Дом «Вильямс», 2001. 495 с.
7. Perroux F. Economic space: theory and applications. *Quarterly journal Economics.* 1950. V.64. P. 225–247.
8. Тюнен И. Г. Изолированное государство. М. : Экономическая жизнь (Тр. Науч.-исслед. ин-та с.-х. экономики). 1926. XII, 326 с.
9. Шарыгин М. Д., Столбов В. А. Введение в экономическую и социальную географию М., 2007. 253 с.
10. Яцухно В. М. Экологический менеджмент в территориальном планировании: пособие. Минск: БГУ, 2014. 151 с.

Summary

Dzhaman M.O. Dependence of the Territorial and Social System on Economic Space.

The article deals with the essence of economic space and its role in the development of the territorial social and economic system and in the formation of the territorial organization of a society. The correlation of the categories “territory” and “space” has been analyzed. Attention is drawn to the concept of a “quality of the territory” as an ability to meet social needs: economic, environmental and social. An interconnection of the main components of the territorial organization of a society has been revealed: landscape, population, economy. A conceptual model of the territorial and social system has been offered, the role of management in the formation of a single territorial organization of society is revealed.

In the current conditions, the process of decentralization of power in Ukraine necessitates the search for new approaches in state and regional social and economic policy, in the organization of territorial and industrial complexes. The process of territorial organization of a society should be regulated by the corresponding governing bodies at all levels (local, regional and state). There is a need for rational, competent and professional management of the territorial concentration of human life-sustaining activity, as well as thoughtful control and scientifically substantiated prediction of consequences. In this regard, we suggest to the management of the territorial and social system to adhere to the following principles: 1) to develop social, economic and environmental spheres equally in all TSSs in order to improve quality of human life; 2) to create in each territorial organization of society a favorable environment for living, by offering freedom of a way of life that does not contradict social laws; 3) scientifically substantiate the placement of tangible and intangible objects from the point of view of environmental protection; 4) to use natural and intellectual resources carefully and rationally, to protect and reproduce them; 5) preserve the natural, historical, cultural and spiritual heritage, national traditions and way of life of the local population. By adhering to these principles, processes in the territorial organization of society and in its primary elements, the United Territorial Communities (UTCs) can be improved more effectively.

Keywords: *economic space, territory, geographical location, function of place, decentralization, territorial organization of society, territorial and social system, united territorial community.*